

Ігор Мельничук (Житомир),
доцент кафедри історії, політології та психології
Житомирського національного агроекологічного
університету, кандидат історичних наук

Кримська стратегія у зовнішній політиці Литви на південно-східному напрямі (XIV–XV ст.)

Після фактичного зняття Ольгердом у 1362 р. монгольського ярма на землях України [1, с.43] обидві сторони – Орда і Велике князівство Литовське – деякий час притримувались політики збройного нейтралітету на литовських кордонах Степу, більше того, литовські князі приклали зусиль, щоб Орді не вистачало для агресій ні уваги, ні ресурсів.

Після смерті без нащадків чоловічої статі Казимира III у 1370 р. та вимушеного об'єднання польських і литовських правлячих еліт внаслідок Кревської унії 1385 р. намісником Русі з 1392 р. стає опонент Ягайла Вітовт Великий, син убитого у боротьбі за владу Ягайлом Кейстута. Литва, поділена на дві нерівноцінних за кількістю населення, економічним та культурним потенціалом балтську і руську частини, отримує харизматичного, ініціативного та здібного князя – провідника політики руських еліт у новій державі, що був прихильником наступальної зовнішньої політики.

Великий князь Литовський Вітовт не тільки звершив кілька невеликих «попереджувальних» антимонгольських походів на землі лівого крила Орди, а й надзвичайно активно втручався у громадянську війну, що пала в улусі Джучі між різними елітними угрупованнями. Виступ на стороні одного з претендентів на ординський престол – кримського хана Тохтамиша коштував йому болючого покарання у вигляді розгрому 1399 р. на р. Ворсклі від хана Кутлуга та самого еміра Едигея, майбутнього переможця у міжусобних змаганнях ординських етнічних кланів. Вітовт сам був ініціатором генерального бою, зібравши значні сили та об'єднавши під своєю рукою півсотні васальних князів. Але, як відомо, справа завершилася перемогою монголів – вочевидь, в цей період про повалення Орди одним ударом сподіватися було ще зарано. У одній з найбільш нещасливих для Великого князівства битв загинуло біля 20 литовських і руських удільних князів, вчергове розорений Київ сплатив велику контрибуцію, а Едигей, не бажаючи остаточного знекровлення Литви, повернув назад аж з-під Луцька [2]. Ослабленням Литви скористалися сусіди – Москва на деякий час відірвала від князівства Литовсько-Руського Смоленськ, а Польща через Віленсько-Радомську унію 1401 р. заявила на свої майбутні права на Україну. Рід Тохтамиша знайшов політичний притулок у Литві (Супрасльський літопис повідомляє про Київ [3, с.51], Я. Длугош – про південні околиці Київщини, Канев і Черкаси [4, с. 337–338]). В подальшому Вітовт двічі успішно використовував сина Тохтамиша Джелаль-ад-Діна та вірну йому татарську кінноту у своїх цілях – спочатку у Грюнвальд-

ській битві 1410 р. (3 тис. кінноти) [5, с. 327-331], а потім – всіляко сприяючи тому зайняти престол у Сараї у 1412 р. [6].

Зазначимо, що у перші десятиліття XV ст. Вітовт вдався до виснажуючої ординський політикум планомірної тактики просування до влади численних нащадків Тохтамиша, запас яких у Литві здавався невичерпним (сам хан загинув 1406 р.). Москва не залишалася остороноь ординських уособиць, також маючи фаворитів серед претендентів на владу в Орді: тут частина тохтамишевих синів також знайшла притулок, що стало однією з причин масштабної агресії Єдигея 1408 р. на московські володіння [7]. В цей період Вітовт виступав як послідовний супротивник могутнього Єдигея, очевидно, не забувши поразки на Ворсклі та всіляко перешкоджаючи тривалому перебуванню на ординському престолі чергових єдигеевих ставлеників. Врешті у 1419 р. ще один син Тохтамиша і литовський протеже Кадир-Берді вбив Єдигея і загинув сам. Вітовт скористався сум'яттям у Орді, викликаним смертю настільки впливової фігури для того, щоб провести на престол Улуг-Магомеда, який остаточно утвердився при владі наприкінці 1420-х рр. (періодично під час смут втікаючи у Литву) [8, с. 194–200].

Але стосунки з Ордою для Литви не можна було назвати стабільними та впорядкованими – хани на ординському престолі змінювалися настільки часто, що пролитовські кандидати не встигали сформулювати якихось сталих рішень на користь Великого князівства, які легли б в основу тривалої міждержавної політики. Врешті зіграла одна із литовських ставок – кримська. До цього литовські еліти підтримували союзницькі відносини з цим найбільш сепаратистськи налаштованим по відношенню до центральної влади Золотої Орди ханством, до незалежності якого самі доклали руки. Перший кримський хан Хаджи-Гірей (Герай), за припущеннями, був уродженцем Литви, народившись в емігрантській сім'ї нащадків чінгізидів по лінії сина Джучі Ток-Тимура [9], що, переховуючись від кримських уособиць, отримала дозвіл на проживання у Троках (Литва). Хаджи-Гірей з'явився в Криму у 1429 р., захопив на деякий час владу, встиг добитися автономії від Сарая, викарбувати свою монету [10, с.10–11]. Але золотоординський хан Саїд-Ахмет у 1433 р. скинув Хаджи-Гірея з престолу, і той знайшов політичний притулок знову-ж таки в Литві, оселившись з сім'єю в білоруській Ліді у якості васала литовського князя Сігізмунда Кейстутовича. 1443 р., за Хронікою М. Стрийковського, на прохання посольства від впливових кримських родів Ширин та Бирин до великого князя Литовського Казимира він знову вирушає на боротьбу за кримський престол, на цей раз – за безпосередньої помічі литовських військ на чолі з маршалком Радзивілом. Перед цим у Вільно Казимир проголосив його кримським ханом, незалежним від Орди [11]. З 1449 р. Хаджи-Гірей остаточно утвердився при владі. Таким чином, засновником першої правлячої династії Кримського ханства, яке взяло під свій контроль Північне Причорномор'я та Тамань разом з ногайськими степовими

ордами, стала людина, яка своєму успіхові, окрім сприятливої внутрішньополітичної ситуації в Криму, безсумнівних власних лідерських якостей та походженню, багато в чому завдячувала допомозі Литви. І хоча особиці в Криму не припинялися, а у 1476 р. хан Золотої Орди Ахмат з великим військом захопив півострів, на два роки відновивши його васалітет, цей улус для ослабленої монгольської імперії було вже не повернути: у справу втрутилася Османська імперія, посадивши 1478 р. ханом під своїм протекторатом сина Хаджі-Гірея Менглі.

Змагання за владу в Криму та його незалежність від Орди подовжили ще на півстоліття хиткий мир у Степу – Хаджі-Гірей своїми сепаратистськими діями успішно відволікав увагу ординської ставки від литовських кордонів. Але епоха тривалих війн між християнським та ісламським світами, що тягнулася з VII ст., отримала новий імпульс: на політичній карті континенту з'явилася нова потужна і агресивна сила – Туреччина, і втягування у орбіту цих військових змагань земель України було лише питанням часу. Це підтвердила політика Османської імперії та Криму уже за Менглі-Гірея, який, не дочекавшись допомоги своїм амбіціям з боку зайнятої громадянською війною Литви, знайшов інших союзників, кардинально змінив пріоритети та з набігу 1482 р. розпочав трьохсотлітню епоху збройного протистояння зі слов'янським світом.

Візантійсько-арабські війни VII – IX ст., хрестові походи XI–XIII ст. та монгольське завоювання значної частини Євразії у XIII – на початку XV ст., здавалося б, повинні були виснажити сили обох світів, які, до того ж, з XII–XIII ст. поринули у хаос усобиць та політичного дроблення. Але черговий оберт розвитку цивілізації – зворотна консолідація у XIV–XV ст. азійських та європейських держав і поява в зв'язку з цим нових гравців з відносно стабільною політичною системою, сформованими та цілеспрямованими політичною та релігійною елітами, значним військовим та економічним потенціалом, імперськими амбіціями – Порти разом з васальним Кримом, Москви, Польщі, Литви, – розвернули вектор змагань за європейське домінування у напрямі українських територій.

Один з провідних політологів світу Семюель Хантінгтон вважав конфлікт західної та ісламської цивілізацій неминучим та об'єктивним процесом. У своїй відомій програмній статті «Зіткнення цивілізацій?» (1993 р.) він писав: «...Вже тринадцять віків тягнеться конфлікт вздовж лінії розлому між західною та ісламською цивілізаціями...» [12, с. 38]. Перед цим С. Хантінгтон, посилаючись на У. Уоллеса, проводить таку лінію, що історично склалася до 1500 р.: «...Вона пролягає вздовж нинішніх кордонів між Росією і Фінляндією, між прибалтійськими країнами і Росією, розсікає Білорусь та Україну, повертає західніше, відділяючи Трансільванію від іншої частини Румунії... На Балканах ця лінія, звичайно ж, співпадає з історичним кордоном між Габсбургською та Османською імперіями. Північніше і західніше цієї лінії проживають протестанти і като-

лики. У них – спільний досвід європейської історії: феодалізм, Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Велика французька революція, промислова революція. Їх економічне становище, як правило, значно краще, ніж у людей, що живуть на сході. Історично вони відносилися до Османської або царської імперії, і до них доносився лише відгомін історичних подій, що визначив долю Заходу... це лінія не тільки культурних відмінностей, але часом і кривавих конфліктів» [12, с. 37–38]. (Пер. авт.).

Таким чином, С. Хантінгтон визначив дві антагоністичні цивілізації у Європі: західну та ісламсько-православну, східну. Згадуючи нашу історію епохи пізнього Середньовіччя та Ренесансу, ми насправді бачимо не одну, а кілька ліній протистоянь: Османська імперія разом з Кримом – Захід; Османська імперія разом з Кримом – православний світ (Україна, Росія, Білорусь); православний світ (Україна, Росія) – Захід (Литва, Річ Посполита, Тевтонський орден, Швеція). Причому, всередині як західної, так і православної та східної цивілізацій спостерігалися свої локальні протистояння між спорідненими або політично близькими етносами, за участю тих самих гравців, переважно, за військово-політичну зверхність у регіоні, сфери впливу, вихід до морів та ресурсну базу. Саму цивілізацію автор позначає як «культурну спільноту найвищого рангу, як найбільш широкий рівень культурної спільності людей» [12, с. 35] (Пер.авт.). Можна не в усьому погоджуватися з широкими мазками, котрими С. Хантінгтон малює історичну та майбутню картину світу, але одне спостереження гарвардського професора нам здається слушним: західний індивідуалізм дуже важко знаходить спільні точки зі східним колективізмом. І, не зважаючи на історичне домінування Заходу у багатьох сферах суспільного життя, у військовому аспекті колективістська стратегія часто перемагає: згадаємо війни, що вів православний світ, від Визвольної війни Б. Хмельницького через низку війн Росії до Другої Світової. На колективістських засадах була побудована Січ; вона вступила у неминуче ідеологічне, культурне, релігійне та економічне зіткнення з Річчю Посполитою, заснованою на західних індивідуалістських взірцях особистої незалежності кожного шляхтича – і модель козацької республіки на певному історичному проміжку виявилася міцнішою. Козацька держава зіграла провідну роль і у стримуванні турецько-татарської агресії, після того, як події XVI–XVII ст. виявили провал стратегії (у довгостроковому вимірі) литовських еліт, а згодом і Ягелонів, у налагодженні стабільних союзницьких відносин з Кримом та Сходом в цілому.

Джерела та література

1. Хроніка Литовська і Жмойтська // ПСРЛ. – Т. XXXII. – 1975. – С. 43.
2. ПСРЛ. – Т. 4. – С. 104, 142; Т. 5. – С. 251; Т. 8. – С. 73.
3. Супрасльська летопись. – С.51.
4. **Dlugosz J.** Op. cit. – Т. 5, ks. 9. – S. 337–338.
5. **Дельбрюк Г.** История военного искусства в рамках политической истории. – Т. 3: Средневековье. – СПб., 1996. – С. 327–331.

6. ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1. – Вып. 2. – С. 412; Т. 18. – С. 161; **Сафаргалиев М. Г.** Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. – 279 с. – С. 186-187.
7. ПСРЛ. – Т. 15. – Вып. 1. – Стб. 179–184; Т. 18. – С. 155–159; Т. 15. – Стб. 482–484.
8. **Сафаргалиев М. Г.** Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. – С. 194–200.
9. *Див. докладніше: Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. – Том I: Книга первая / Пер. с персидского Л. А. Хетагурова; редакция и примечания А. А. Семенова. Отв. редактор С. П. Толстов / Введение. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 221 с.; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.Я. Ромасковичем и С.Л. Волиным. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – С. 59–60; **Босворт К. Э.** Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии / пер. с англ. П. А. Грязневича. – М.: Наука, 1971. – С. 209–212.
10. **Qırım tarihi. E.** Şubarovnıñ muarrirliginen. Aqmescit. – Tezis. 2009 / История Крыма; под ред. Э. Чубарова. – Симферополь: Тезис, 2009 – 224 с.
11. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. – Krolewicz, 1582.
12. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С.33–48.